

Наталія Лаас (Київ)

**СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОШУКИ В
АНГЛОМОВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

Осмилення суспільного устрою Радянського Союзу, віднайдення адекватної моделі його розвитку було першочерговим завданням англомовної радянології ще від початку її організаційного оформлення у середині 1950-х рр. У загальних концепціях радянського соціуму неодмінним елементом залишалася соціальна стратифікація цього суспільства. Заявлений більшовиками в теорії безкласовий устрій суспільства, реальна політика знищення цілих соціальних груп, труднощі взаємовідносин між класами – все це давало підстави західним науковцям до уважного розгляду питань суспільної диференціації у СРСР. Її глибше розуміння надавало можливість для виокремлення головних соціальних агентів, від яких залежав вибір стратегії подальшого розвитку і, відповідно, з огляду на яких західним політикам варто було б вирішувати важливі зовнішньополітичні проблеми.

Англомовна радянологія аж до початку 1990-х рр., не маючи достатньо емпіричних даних для вироблення надто оригінальної концепції соціальної стратифікації, мусила покладатися у цьому на офіційну радянську класифікаційну систему з її суспільним поділом на робітничий клас, селянство та особливий суспільний прошарок – інтелігенцію. Однак, західні дослідники, приймаючи за основу такий поділ, не могли погодитися на його остаточність та безсумнівність. Практика підказувала їм, що в суспільстві існують глибші відмінностей, які потрібно враховувати при укладанні більш точної стратифікаційної схеми. Однією з головних соціальних груп, виокремленою англомовною історіографією, існування якої однак не визнавалося у СРСР на офіційному рівні, став т. зв. «новий клас». Під ним загалом розумілася політична еліта: чи вищі партійні керівники, чи певні упривілейовані прошарки населення, чи номенклатура. Хоч дослідниками, як бачимо, використовувалися різні означення, проте всі вони погоджувалися на тому, що визначальну роль у радянському суспільстві відігравав не робітничий клас, а певна соціальна група, наділена реальною владою приймати політичні рішення, привілеями та вищим соціальним статусом.

Однією із перших узагальнювальних праць, в якій обґрунтовувалася одна з концепцій суспільного устрою та соціального поділу радянського суспільства, стала монографія Р. Бауера, А. Інкелеса та К. Клухона «Як функціонує радянська система: Культурні, психологічні та соціальні теми», що вперше вийшла друком

1956 р.¹. Вчені, переконані у здатності радянської системи змінюватися та еволюціонувати, спробували визначити засади та принципи функціонування радянського суспільства, його характерні риси та динаміку розвитку. Що ж до соціальної стратифікації, то автори виділили наступні соціальні групи: еліту, інтелігенцію, селян, робітників. Найбільше уваги автори звернули на прошарок населення, який вони визначили як еліту і який чітко відрізняли від інтелігенції. Якщо розуміння інтелігенції авторами більш-менш збігалось з прийнятим у самому СРСР визначенням цього прошарку як зайнятих технічною, адміністративною, професійною та іншою відповідною діяльністю незалежно від формальної освіти та добре освічених, незалежно від займаної посади, то еліту автори вважали вужчим прошарком, головною ознакою якого є членство в партії і відповідне місце у партійній структурі, незалежно від того, яку діяльність особа веде поза партійною системою.

Праця Р. Бауера, А. Інkelеса та К. Клухона мала важливе значення для англomовної історіографії соціального устрою радянського суспільства. Окрім того, що це дослідження було практично першою спробою на репрезентативній джерельній базі дати загальну характеристику радянського суспільства крізь призму його соціального устрою, воно також задало тон наступним подібним дослідженням. Порушені авторами численні проблеми протягом наступних десятиріч будуть й далі вивчатися фахівцями з історії СРСР. Дане дослідження також є добрим зразком моделі, якої загалом притримувалися англomовні автори у вивченні саме соціального аспекту радянського феномену.

В іншій своїй праці, присвяченій проблематиці соціальних змін у радянському суспільстві, Алекс Інkelес знову повернувся до проблеми соціальної стратифікації. Запропонований ним поділ на довгі десятиліття став класичним для англomовної історіографії. Дослідник нараховував десять соціальних груп у радянському суспільстві. Перший блок становила інтелігенція, до якої зараховували наступні підгрупи: правляча еліта (вищі партійні чиновники, урядовці, економічні та військовослужбовці, провідні вчені, окремі артисти та письменники), вища інтелігенція (середня ланка вищезгаданих категорій, провідні технічні спеціалісти), звичайна інтелігенція (більшість професійних груп, чиновники, управлінці малих підприємств, молодші військові офіцери тощо), службовці. Робітничий клас складався з робітничої «аристократії» (робітники вищої кваліфікації), середніх робітників, малозабезпечених робітників, робітників концентраційних таборів, що мали статус державних рабів. Селяни, хоча й відносно гомогенні як клас, теж мали свої відмінності: багаті селяни та звичайні селяни². Як можемо собі зауважити, якщо в класифікації А. Інkelесом інтелігенції вирішальне значення мав

ступінь причетності різних її груп до процесу прийняття рішень суспільно значущого масштабу, і меншою мірою рівень доходів, то коли справа дійшла до робітників та селян, прибуток став визначальним фактором їхньої стратифікації. На нашу думку, зосередження автора практично на такому показнику дещо спрощувало запропоновану ним класифікацію, оскільки у радянському суспільстві соціальний статус, і відповідно внутрішня диференціація класів, далеко не завжди безпосередньо визначалися рівнем отримуваних доходів. Загалом, модель суспільної організації, запропонована А. Інкелесом, є прикладом розробки теорій соціального розвитку радянського суспільства у межах тоталітарної парадигми, що була популярною в англійській історіографії до 1960-х рр.

Дещо іншу теорію соціальної динаміки радянського суспільства у 1950-х рр. запропонував Волт Росту³. Соціальну структуру СРСР В. Росту уявляв крізь призму процесу бюрократизації, який вважав визначальним формуючим чинником радянського соціуму. Суспільство, яке постало в довоєнні роки, мало ієрархічну структуру зі своїми стандартами та привілеями, концентрованими навколо вищих рівнів бюрократії – класу цілком диференційованому в цінностях і цілях, яких дослідник жорстко означував як більш чи менш ідеалістично налаштованих бандитів, котрі захопили владу в 1917 р., переважали в радянському суспільстві протягом перших десятиліть і були знищені за Великого терору⁴. Таким чином, дослідник вважав визначальною саме управлінську еліту, що становила для нього основу «нового класу».

Окрім загальних моделей з початком 1960-х рр. у полі зору дослідників все частіше опинялися більш дрібні, часткові проблеми суспільного становища окремих соціальних груп – радянської еліти та партійних керівників⁵, інтелігенції⁶ тощо.

Наприклад, Леопольд Лабедз у своїй статті в збірнику наукових робіт, присвячених радянській інтелігенції, визначав поняття «інтелігенція» на основі офіційно використовуваного у СРСР терміну. Зокрема він виокремив ті соціальні групи, яких радянські статистики включали до цієї категорії, залучивши при цьому різні аспекти соціальних параметрів інтелігенції – професійну належність, місце в загальноекономічній структурі, зокрема в різних галузях господарства, управлінську роль у політичних органах тощо⁷.

Проблемі соціальних особливостей радянської керівної еліти надав великого значення Т. Рігбі. Предметом його дослідження була «партійна еліта», яку він визначав як сукупність різних категорій членів КПРС, що в тій чи іншій мірі виконували політичні функції. На особливий інтерес заслуговують ті члени партії, які причетні до процесу прийняття рішень⁸. Дослідник дав досить вичерпну демографічну та соціокультурну характеристику партійної еліти на основі статево-

вікової конфігурації, освітнього рівня, географічного розподілу між містом і селом, плинності кадрів, національних особливостей.

Досить докладно автором проаналізовано й український аспект проблеми, серед іншого склад КПРС за національними особливостями та географічний розподіл партійного апарату в Україні. Наприклад, автор відзначав пониження рівня представленості українців і білорусів серед членів КПРС у 1940-х рр., і лише часткове, але не повне, виправлення такого становища в 1950-х. У першій половині 1960-х рр. якраз для українців був характерним один з найшвидших темпів збільшенні представництва в партії⁹. Проаналізував автор і ступінь членства в партії інонаціональних груп у межах певної національної території. Зокрема, у випадку з Україною серед таких груп найбільше виявилось євреїв і росіян¹⁰.

На основі всіх отриманих даних Т. Рігбі запропонував чотири моделі національної конфігурації членів КПРС на різних неросійських територіях. Україну, разом з Білорусією, Узбекистаном, Азербайджаном та деякими іншими автономними республіками дослідник відніс до другої моделі. Вона характеризується тим, що корінні національності, у минулому мало представлені в своїх партійних організаціях, змогли відновити кількісну більшість і мають шанси утримати цю більшість у найближчому майбутньому¹¹.

У 1970-х рр. в англійській історіографії спостерігалася тенденція до підвищення рівня зацікавленості радянським суспільством. Першість у цьому процесі перебрали соціологи, які, орієнтуючись переважно на значний матеріал для аналізу, отриманий у результаті радянських переписів, особливо 1959 р., досліджували різні аспекти стратифікації радянського соціуму та його демографічні характеристики. Звідси відчутний інтерес до класового устрою соціалістичного суспільства, поділ його на соціальні групи, вивчення особливостей окремих соціальних прошарків, передусім партійних керівників та інтелігенції. Питанням соціальної динаміки, взаємодії між різними соціальними групами, індивідами, соціальними інституціями на різних рівнях надавалося меншого значення. Це цілком зрозуміло: дослідники перші ніж вивчати соціальні взаємини у радянському суспільстві, намагалися визначити з соціальними акторами, між якими б відбувалися ці соціальні інтеракції.

Свою концепцію устрою радянського суспільства запропонував у цей час відомий учений Мервін Метьюз¹². На думку дослідника, офіційна формула класів радянського суспільства, що містить три головні соціальні групи – робітничий клас, селянство та інтелігенцію, дає занадто спрощену картину соціального устрою. Насправді, кожна з названих соціальних груп складалася з менших, компактніших утворень. На рівень диференціації групи впливав різний рівень освіти,

доходів, професійна зайнятість, регіональні особливості, стиль життя її членів. М. Метьюз традиційно звернув особливу увагу на партійних робітників. Аналізові становища парткерівників та інтелігенції присвячено значну частину його роботи.

Інтелігенція та політична еліта Радянського Союзу в цей період все частіше ставали предметом окремих наукових досліджень¹³. Зокрема Л. Чьочворд у своїй роботі «Радянська інтелігенція» порушив цілу низку важливих проблем вивчення радянської інтелігенції. Передусім він звернув увагу на визначення інтелігенції, її загальні характеристики як окремого соціального прошарку, соціальну структуру, статевий та етнічний склад, джерела її поповнення та освітній рівень. Автора зацікавила соціальна роль, яку виконувала інтелігенція у радянському суспільстві (як організатори, як нововідкривачі, як творчі особистості, як теоретики й генералізатори соціального досвіду), а також її стиль життя та взаємодія з владою (соціальний статус інтелігента, престиж, життєві стандарти, стиль життя, напрями політичного впливу на інтелігенцію, взаємовідносини між партапаратом та інтелігенцією тощо).

Л. Чьочворд не вповні погоджувався з офіційно прийнятим у радянському суспільствознавстві визначенням інтелігенції як соціального прошарку, що складається з осіб, професійно зайнятих розумовою працею. Натомість він запропонував вважати інтелігенцією осіб з вищою освітою, студентів та осіб, які формально не мають необхідної освіти, але фактично працюють на посадах, що вимагають такої кваліфікації¹⁴. Що ж стосується співвідношення інтелігенції та правлячої еліти, то дослідник не вважав ці поняття тотожними, а соціальні групи ідентичними: «Інтелігенція значною мірою представлена серед радянських політичних лідерів, партійної та урядової бюрократії, управлінської та військової еліти, членів партії. Але інтелігенція поширюється й за межі цих еліт»¹⁵. Представників інтелігенції, задіяних у керівній роботі, автор вважав не окремим класом, що передусім захищав би власні інтереси, а швидше бюрократами, зайнятими певною професією особами. Хоч влада та впливовість були нерівномірно розподілені в радянському суспільстві, проте автор не знайшов свідчень, що головну роль при цьому відіграє спадковість соціального статусу¹⁶.

Відзначав дослідник національну нерівність у частці інтелігенції серед населення. Наприклад, українців він відносив до мало привілейованих національних груп у СРСР, що, зокрема, зумовлювало їхні спроби утримати свій інтелектуальний та політичний рівень супроти зростаючої соціальної присутності російської більшості¹⁷. Незважаючи на те, що серед української інтелігенції швидкими темпами відбувався подвійний процес русифікації (зміна національної

ідентичності на російську) та «русианізації» (використання російської мови при збереженні національної ідентичності), і як наслідок – підвищення її мобільності у радянському суспільстві, українці зберігали високий рівень концентрації у власній республіці. На думку автора, саме ці соціальні чинники призвели до посилення українського націоналізму в 1960-х рр. Зростання українського націоналізму, особливо серед деяких груп українських студентів і письменників, являє собою, як пише автор, невгасне почуття образи від заболочення української культури російською, роздмухуване посиленням націонал-комунізму в Східній Європі¹⁸.

Надзвичайно цікаву й популярну до сьогодні концепцію соціального устрою радянського суспільства запропонувала дослідниця Вера Дангам. На її думку, в радянському суспільстві існував, хоч і невизначений офіційно, середній клас, який більш менш остаточно сформувався у переддень Другої світової війни. У радянському суспільстві цей середній клас найкраще визначити через притаманні йому особливі цінності та спосіб життя, які частково нівелюють відмінності в посаді, професії та прибутку. Водночас це ускладнює його фіксування у межах чітко визначеної соціальної групи. Наприклад, до середнього класу можна віднести багатьох радянських чиновників, службовців, середньо освічених чоловіків та жінок. Це громадяни з посадами та стилем життя десь посередині між вищими урядовцями і культурною елітою з одного боку та простими клерками, заводськими робітниками, колгоспниками та прадавчинями з іншого. Як наслідок затребуваності таких якостей як ефективність та професіоналізм у часи Другої світової війни відбувалася подальша консолідація цього класу, кількісне його збільшення та модернізація¹⁹.

У післявоєнний час сталінський режим потребував у суспільстві союзника для відбудови країни. Середній клас надавався на потенційного партнера для цієї справи. Більшість його були т. зв. «справжніми нашими людьми»: всі сталіністи, висунуті наверх сталінським ривком на індустріалізацію, освіту та бюрократизацію суспільства, «з крові й кісті» сталінських революцій 1930-х, що тоді були готові заповнити вакуум, утворений Великим терором та ліквідацією активістів ленінської генерації.

Отож режим і середній клас уклали між собою договір, який В. Дангам назвала повоєнною «Великою Угодою»²⁰. Наслідками такого союзу стали як розвиток нового радянського середнього класу, так і трансформація радянського політичного режиму від революційного до консервативно орієнтованого, з тенденцією зберігати статус кво. Цей подвійний процес зблизив уподобання та цілі політичного істеблшменту і середнього класу²¹. Таким чином радянське суспільство, офіційно залишаючись двокласовим, зазнало

досить радикальних змін у своєму устрої, в основу розвитку якого були покладені соціальні цінності радянського середнього класу.

Керуючись парадигмою модернізації, передусім теорією соціальної мобілізації Карла Дойча, праці щодо радянського суспільства писали Роберт Левіс, Ральф Клем, Річард Ровланд, Богдан Кравченко, Ян Деленбрант.

Одне з найбільш повних (і чи не єдине й донині) досліджень соціального устрою українського радянського суспільства здійснив канадський історик Богдан Кравченко²². Б. Кравченко дотримувався загалом стандартної в англomовній історіографії системи стратифікації радянського суспільства, коли до офіційно пропонованого радянського соціального поділу на робітників, селян та інтелігенцію додавався лише особливий прошарок – політична еліта²³. Однак особливу увагу автор звернув саме на інтелігенцію та еліту, оскільки вважав, що національна ідентичність, у т.ч. й українська, з'являється за наявності нової орієнтації у суспільстві – мобілізації народу навколо специфічних національних вимог, – підтримуваною саме елітою, загалом на етапі переходу від традиційних до модерних способів життя. Таким чином, формування української національної еліти з міцними національними почуттями свідчить на користь сформованості української нації як нації модерного типу.

У 1980-х рр. в англomовній історіографії соціального устрою СРСР продовжували досліджуватися уже звичні теми радянської суспільної думки²⁴, національних та регіональних особливостей соціальної політики радянського керівництва²⁵, соціальної стратифікації суспільства та вивчення соціальних груп жінок, еліти та інтелігенції, радянських робітників, військовослужбовців²⁶ тощо.

Одну з найцікавіших концепцій у цей період запропонував Алекс Сіміренко у своїй монографії «Професіоналізація радянського суспільства». У ній він стверджував, що в радянському соціумі відбувався процес раціоналізації політики шляхом її професіоналізації, внаслідок якого Комуністична партія перетворилася на своєрідну професійну організацію. Радянський Союз слугує за зразок системи професіоналізованої політики, в якій політики-практики вміло маніпулюють харизматичними символами та встановлюють такий соціальний порядок, що був би сумісним з професіоналізованим процесом прийняття рішень.

Внаслідок необхідності політиків погоджувати рішення та контролювати конкуруючі джерела влади у суспільстві формується система соціальних нерівностей. Щоб досягти ефективного контролю, політики систематично запроваджують у суспільстві соціальну нерівність, ступінь якої самі ж і регулюють. Таке явище А. Сіміренко характеризував як процес трансформації суспільства від «класової

ієрархії» до «ланцюгової ієрархії». Таким чином завдяки бюрократично встановленій плановій нерівності забезпечується перетворення суспільства у горизонтально стратифіковану соціальну структуру. Проте цей устрій не позбавлений суперечностей і конфліктності, що фіксуються на рівні внутріпрофесійних, міжпрофесійних відносин та відносин політик-практик-клієнт. Саме останній – клієнт – у системі професійної політики слугує найефективнішим засобом соціального контролю над суспільством з боку політиків. Соціальна роль клієнта шляхом соціалізації та насилля нав'язується кожному індивідууму в радянському суспільстві, що призводить до легітимації влади професійних політиків у суспільній свідомості та згоди пересічних громадян щодо контролю над ними²⁷.

1990-ті та 2000-ні рр. принесли багато змін в англomовну радянологію, зокрема і в проблематику соціальної історії. Окрім власне політичних, суспільних, культурних зламів у самому регіоні Східної Європи перелом у соціальних студіях радянського суспільства був зумовлений також низкою важливих соціокогнітивних факторів у самій англomовній історіографії. Внаслідок цих процесів традиційні висновки щодо соціальної стратифікації радянського суспільства були піддані кардинальному перегляду.

Попередні дослідники, і це чітко фіксується в описаних нами вище працях, попри різні варіації соціального поділу радянського суспільства, в основу завжди ставили радянську категорію «класу» як невід'ємної, визначальної, чи не єдино можливої характеристики особистості в соціумі. Саме вродженим класовим походженням визначалося місце особи в соціальному устрою СРСР.

Сучасні історики поставили під сумнів доцільність бездумного використання класової стратифікації радянського суспільства у всі періоди його історії і спробували визначити способи формування та функціонування інших соціокультурних ідентичностей. Новий підхід базувався на тому, що клас – це не фіксована характеристика індивідуума, але швидше соціальна ідентичність, яка була винайдена більшовиками після революції і якої, таким чином, можна було позбавитися, приховати, навчитися тощо.

Наприклад, історик Лін Віола стверджує, що в сільській місцевості СРСР соціальні відмінності базувалися радше на гендерній чи віковій ознаці, аніж на категоріях власності чи професійної зайнятості, що є визначальними для класу²⁸. Взаємонакладання класової та етнічної ідентичностей на прикладі козаків вивчав Пітер Голквіст. Дослідження у цьому напрямі проводили також Голфо Алексопулос, Пол Гагенлог та ін. знані історики. Відомим теоретиком цієї проблеми є Шейла Фіцпатрік. Саме вона у своїх численних дослідженнях встановила, що «клас» у радянському суспільстві – це була швидше приписувана,

накинута зверху категорія, аніж соціо-економічна характеристика. Найпершою функцією цього конструйованого класу було визначення прав, привілеїв та обов'язків особи перед державою²⁹.

Інша дослідниця, Сара Девіс, аналізує формування соціальної ідентичності з перспективи масових уявлень та суспільної свідомості. Дослідниця доводить, що звичайні громадяни використовували традиційну дихотомію «ми» та «вони» для розрізнення себе й тих, хто наділений владою, і визначальною ознакою у цій системі стратифікації була наявність привілеїв у соціальному становищі, а не марксистська категорія класу³⁰.

Схожої думки притримуються дослідники, які вивчають практики споживання та розподілу товарів у радянському суспільстві – Шейла Фіцпатрік, Джулі Геслер, Янош Корнаї, Сюзан Рейд, Кетрін Вердері та ін. Широко відомою та використовуваною в англomовній історіографії стала також ідея російської дослідниці Єлени Осокіної про те, що в соціальних систем радянського типу «доступ до чогось» є ключовою ознакою привілеїв, а радянська соціальна стратифікація базується на споживанні (ступені доступу до товарів), а не на їх виробництві (приватній власності на засоби виробництва)³¹.

Однією з найбільш відомих на сьогодні дослідниць проблеми радянського споживачього суспільства – товарів та системи їх розподілу – є Джулі Геслер. Цій проблемі була присвячена її дисертація та низка інших праць, в яких вона визначила сталінську економічну політику як циклічну, проаналізувала формальні та неформальні системи розподілу товарів у сталінський період, політичний дискурс підтримки прагнень до споживання, в якому доводилася спроможність держави забезпечити населення товарами, а також вплив розподільчих схем та кризових періодів на суспільні настрої та поведінку населення й соціальний статус певних груп³².

Однак, попри нові теорії та моделі соціальної ідентичності, багато дослідників воліють все ще використовувати звичний для англomовної історіографії поділ на робітників, селян, правлячу еліту, інтелігенцію, хоч уже в межах цих категорій висновки можуть значно відрізнятись від отриманих кілька десятиліть тому.

В останні роки радянську еліту (партійних керівників, бюрократів, військових офіцерів) як соціальну групу вивчають Еван Мавдслі, Стівен Вайт, Степан Величенко, Роджер Різ³³. Про ті чи інші соціокультурні аспекти діяльності радянських робітників писали Девід Рафлі, Дональд Філтзер, Крістофер Бертон, Джефрі Росман та ін.³⁴. Мобілізації радянських селян у суспільну структуру радянського суспільства присвятили свої дослідження Мері Баклі та Естер Кінгстон-Ман³⁵. Визначити особливості конструювання радянською владою уявлень про нібито існування куркулів як окремого класу на

території новоприєднаної після Другої світової війни Західної України спробував Девід Марплз³⁶.

Спостерігаються також спроби серед дослідників виокремити інші, позакласові соціальні групи в радянському соціумі, як, наприклад, це зробив Марк Едель щодо радянських ветеранів Великої Вітчизняної війни³⁷. Проте, звичайно, найбільшого розвитку в англomовній історіографії набули дослідження, які в основу соціальної ідентичності ставлять стать, – гендерні студії.

У гендерних дослідженнях, які в контексті вивчення історії СРСР загалом обмежуються лише жінками як особливою соціальною групою, найбільш популярними темами є становище жінки як робітниці, її соціальний захист, умови праці та існування, взаємовідносини з чоловіками на робочому місці. Менш дослідженими, але перспективними темами є дослідження громадської та публічної активності жінок у радянському суспільстві, формування образу жінки як революціонерки-матері в радянській суспільній свідомості, повсякдення існування жінок, кухня як сфера приватності радянської жінки, гендерні ролі в сімейних відносинах тощо. Відомими в англomовній історіографії адептками жіночої історії є Мелані Іліч, Лін Етвуд, Венді Голдман, Барбара Енджел, Анастасія Посадская-Вандербек, Барбара Клементс, Крістін Воробек, Лінда Едмондсон, Сюзан Рейд, Крістін Рот-Ей, Мері Баклі, Розалін Марш, Ана Крилова та ін.³⁸

Загалом, концепції соціальної стратифікації радянського суспільства, сформовані англomовною історіографією протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст., можна поділити на дві групи. До першої належать ті, що за основу беруть пропонований радянськими суспільствознавцями класовий устрій радянської держави, щоправда дещо модифікуючи його відповідно до власних уявлень про неодмінність існування у суспільстві вищого керівного упривілейованого прошарку, яким найчастіше виступали члени партії. Інша група складається із сучасних концепцій, що з'явилися в англomовній історіографії під впливом методологічного повороту до культурної історії. Прихильники таких теоретичних узагальнень вважають неправомірним покладатися на клас як визначальну категорію соціальної стратифікації і займаються пошуком інших маркерів соціальної ідентичності.

¹ How the Soviet system works: Cultural, psychological and social themes / Eds. by R. Bauer, A. Inkeles, C. Kluckhohn. – New York: Vintage books, 1961.

² Inkeles A. Social change in Soviet Russia. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968. – P. 151–152.

³ Rostow W. W. The dynamics of Soviet society. – New York: A mentor book, 1954.

⁴ Ibid. – P. 104.

⁵ Rigby T. H. Communist party membership in the USSR, 1917–1967. – Princeton: Princeton University Press, 1968.

⁶ The Russian intelligentsia / Ed. by R. Pipes. – New York: Columbia University Press, 1961.

⁷ Labedz L. The structure of Soviet intelligentsia // The Russian intelligentsia. – P.63–79.

⁸ Rigby T. H. Communist party membership in the USSR, 1917–1967. – P.49–50.

⁹ Ibid. – P. 376, 379.

¹⁰ Ibid. – P. 385–389.

¹¹ Ibid. – P. 398–399.

¹² Matthews M. Class and society in Soviet Russia. – London: Penguin, 1972.

¹³ Churchward I. L. G. The Soviet intelligentsia: An essay on the social structure and roles of Soviet intellectuals during the 1960s. – London, Boston: Routledge, Kegan Paul, 1973; Matthews M. Privilege in the Soviet Union: A study of elite life-styles under communism. – London etc.: Allen & Unwin, 1978 (уривок з цієї роботи див.: Мэтьюз М. Становление системы привилегий в Советском государстве // Вопросы истории. – 1992. – № 2–3. – С. 45–61).

¹⁴ Churchward I. L. G. The Soviet intelligentsia. – P. 6.

¹⁵ Ibid. – P. 9.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid. – P. 12, 44–46.

¹⁸ Ibid. – P. 30.

¹⁹ Dunham V. In Stalin's time: Middleclass values in Soviet fiction. – Durham, London: Duke University Press, 1990 (1st ed. 1976). – P. 4–5.

²⁰ Ibid. – P. 13–14.

²¹ Ibid. – P. 14.

²² Krawchenko B. Social change and national consciousness in XXth century Ukraine. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1987. Укр. переклад цієї праці: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К.: Основи, 1997. Див. також рецензії на англ. видання: Harvard Ukrainian Studies. – 1986. – Vol. 10, no. 1/2. – P. 263–264; Український історичний журнал. – 1987. – № 9. – С. 144–147.

²³ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – С. 13.

²⁴ Remington T. Soviet public opinion and the effectiveness of party ideological work. – Pittsburgh: University of Pittsburgh, 1983.

²⁵ Dellenbrant J. Soviet regional policy: A quantitative inquiry into the social and political development of the Soviet republics. – Stockholm, Atlantic highlands, NJ: Almqvist and Wiksell International, Humanities Press, 1980; Item. The Soviet regional dilemma: Planning, people, and national resources. – Armonk, New York, London: M.E. Sharpe, 1986; The nationalities factor in Soviet politics and society / Eds. by L. Hajda, M. Beissinger. – Boulder: Westview Press, 1990.

²⁶ Voslensky M. Nomenklatura: The Soviet ruling class. – Garden City, New York: Doubleday, 1984. Рос. переклад цієї праці див.: Восленский М. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. – М.: «Советская Россия», МП «Октябрь», 1991; Krawchenko B. Changes in the national and social composition of the Communist party of Ukraine from the Revolution to 1976 // Journal of

Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. 9, no. 1. – P. 33–54; Burg S. Nationality elites and political change in the Soviet Union // The nationalities factor in Soviet politics and society / Eds. by L. Hajda, M. Beissinger. – Boulder: Westview Press, 1990. – P. 24–42; Мэтьюз М. Становление системы привилегий в Советском государстве // Вопросы истории. – 1992. – № 2–3. – С. 45–61; Козлов С.А. [Рец. на] В.Шляпентох. Советская интеллигенция и политическая власть после Сталина. Принстон, 1990. xiv. 330 с. // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 200–203; The Soviet worker: Illusion and realities: From Lenin to Andropov / Eds. by L. Schapiro, J. Godson. – 2nd ed. – London: Macmillan, 1982.

²⁷ Simirenko A. Professionalization of Soviet society. – New Brunswick, London: Transaction Books, 1982. – P. 1–3.

²⁸ Keep J. Adventures in social history // Litvin A., Keep J. Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium. – Londres, New York: Routledge, 2005. – P. 121.

²⁹ Fitzpatrick S. Ascribing class: The contribution of social identity in Soviet Russia // Stalinism: New directions / Ed. by S. Fitzpatrick. – New York, London: Routledge, 2000. – P. 20–46; Fitzpatrick S. The Bolshevik invention of class: Marxist theory and the making of ‘class consciousness’ in Soviet society // The structure of Soviet history: Essays and documents / Ed. by R. G. Suny. – New York, Oxford: Oxford University Press, 2003. – P. 164–177; Getty A. J. [Review of] Fitzpatrick S. Fear off the masks! Identity and imposture in the twenties century Russia. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2005. 332 p. // Slavic Review. – 2006. – Vol. 65, no. 4. – P. 834–835.

³⁰ Davies S. ‘Us against them’: Social identity in Soviet Russia, 1934–1941 // Stalinism: New directions / Ed. by S. Fitzpatrick. – New York, London: Routledge, 2000. – P. 47–70.

³¹ Свідченням визнання внеску Є. Осокіної є те, що Ш. Фіцпатрік її ідей вважає поряд з працями В. Данхам та Я. Корнаї такими, що стали основою сучасних західних досліджень радянських споживацьких практик. Fitzpatrick S. Consumption and civilization // Stalinism: New directions / Ed. by S. Fitzpatrick. – New York, London: Routledge, 2000. – P. 177–178. Про формування радянської системи привілеїв писав ще Мервін Метьюз. Для прикладу див. переклад уривку його роботи: Мэтьюз М. Становление системы привилегий в Советском государстве // Вопросы истории. – 1992. – № 2–3. – С. 45–61.

³² Hessler J. Cultured trade: The Stalinist turn toward consumerism // Stalinism: New directions / Ed. by S. Fitzpatrick. – New York, London: Routledge, 2000. – P. 182–209; Hessler J. A social history of Soviet trade: Trade policy, retail practices, and consumption, 1917–1953. – Princeton: Princeton University Press, 2004. У сучасній англомовній історіографії вже є дослідження, які вивчають окремі аспекти споживацьких практик у радянському повоєнному суспільстві. Для прикладу див.: Roth-Ey K. Finding a home for television in the USSR, 1950–1970 // Slavic Review. – 2007. – Vol. 66, no. 2. – P. 278–306; Reid S. Cold war in the kitchen: Gender and the de-Stalinization of consumer taste in the Soviet Union under Khrushchev // Slavic Review. – 2002. – Vol. 61, no. 2. – P. 211–252.

³³ Mawdsley E., White S. The Soviet elite from Lenin to Gorbachev: The Central Committee and its members, 1917–1991. – New York: Oxford University Press, 2000; Mawdsley E. An elite within an elite: Politburo/Presidium membership

under Stalin, 1927–1953 // *The nature of Stalin's dictatorship: The Politburo, 1924–1953* / Ed. by E. A. Rees. – New York: Palgrave, 2004. – P. 59–78; Velychenko S. The bureaucracy, police, and army in twenties century Ukraine. A comparative quantitative study // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1999 [published 2002]. – Vol. 23, no. 3–4. – P. 63–103; Carley M. [Review of] Roger R. Reese. *Red commanders: A social history of the Soviet army officer corps, 1918–1991*. Lawrence: University Press of Kansas, 2005. xiii, 315 p. // *Europe-Asia Studies*. – 2006. – Vol. 58, no. 3. – P. 470–472.

³⁴ Filtzer D. Soviet workers and late Stalinism: Labor and the restoration of the Stalinist system after World War II. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002; Burton Ch. Soviet medical attestation and the problem of professionalisation under late Stalinism, 1945–53 // *Europe-Asia Studies*. – 2005. – Vol. 57, no. 8. – P. 1211–1230; Halfin I. Between instinct and mind: The Bolshevik view of the proletarian self // *Slavic Review*. – 2003. – Vol. 62, no. 1. – P. 34–40; Labor, thought and society in Russia and the Soviet Union: Essays presented to Prof. Reginald E. Zelnik by his students and colleagues / Eds. by G. Surh, R. Weinberg [Special issue] // *Russian History*. – 1996. – Vol. 23, no. 1–4.

³⁵ Ilic M. [Review of] Mary Buckley. *Mobilizing Soviet peasants: Heroines and heroes of Stalin's field*. – Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 2006. xv, 366 // *Europe-Asia Studies*. – 2007. – Vol. 59, no. 7. – P. 1232–1234; Kingston-Mann E. Transforming peasants in the twentieth century: dilemmas of Russian, Soviet and post-Soviet development // *The Cambridge history of Russia*. – Vol. III: *The twenties century* / Ed. by R. G. Suny. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 411–439.

³⁶ Marples D. The kulak in postwar Ukraine // *Item. Stalinism in Ukraine in the 40th*. – New York: St. Martin's Press, 1992. – P. 97–110.

³⁷ Edele M. Soviet veterans as an entitlement group, 1945–1955 // *Slavic Review*. – 2006. – Vol. 65, no. 1. – P. 111–137.

³⁸ Reid S. Cold war in the kitchen: Gender and the de-Stalinization of consumer taste in the Soviet Union under Khrushchev // *Slavic Review*. – 2002. – Vol. 61, no. 2. – P. 211–252; *Russia – Women – Culture* / Eds. by H. Gosciolo, B. Holmgren. – Bloomington: Indiana University Press, 1996; Goldman W. *Women at the gates: Gender and industry in Stalin's Russia*. – Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2002; *Women in Stalin era* / Ed. by M. Ilic. – New York: Palgrave, 2001; *Women in Khrushchev era* / Eds. by M. Ilic, S. Reid, L. Attwood. – Basingstoke, New York: Palgrave, Macmillan, 2004; Neary R. *Mothering socialist society: The wife-activists' movement and the Soviet culture of daily life* // *Russian Review*. – 1999. – Vol. 58, no. 3. – P. 396–412; Engel B. A. *Women and the state* // *The Cambridge history of Russia*. – Vol. III: *The twenties century* / Ed. by R. G. Suny. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 468–494; Krylova A. 'Healers of wounded souls': The crisis of private life in Soviet literature, 1944–1946 // *Journal of modern history*. – 2001. – Vol. 73, no. 2. – P. 307–331.